

WELHAMMER ZSOLT

„Diszkurzív” gyakorlat és politika

Szöveghelyek a két világháború körüli évek magyar politikatudományából

*„Tudom, ízlésem nem valami fennkölt;
de szégyenszemre be kell vallanom, hogy szívesen
odaadnám Thuküdidészt Aszpáziának vagy
Periklész valamely rabszolgájának hiteles emlékirataiért.”
(Prosper Mérimée)*

ELŐZETES MÓDSZERTANI MEGJEGYZÉSEK

A címben feltüntetett idézőjel rögtön némi magyarázatra szorul. Először is részben hangot ad annak a beismerésnek, miszerint talán kissé idegenként hat a „diszkurzív” jelző használata a tárgyalandó korszak kapcsán, hiszen a politikatudomány egy későbbi fejezete az, amely a politikát – e megjelöléssel is utalva annak örökösen átrendezhető, konfliktusos viszonyaira –, szemben a hagyományos államjogi, államtani tematikákkal és az azokhoz kapcsolódó normatív elméletekkel, olyan valóságként igyekszik *megérteni*, amelyen belül a *konfliktusforrások* vizsgálatát mindenekelőtt a *vélekedés*, a „többféle módon konstruálható és rekonstruálható”¹ *jelentés* oldaláról végzi el. Az így működő tudományos apparátus nem kérdőjelezi meg a politikában elismerésre váró értékeket, csupán figyelmen kívül hagyja azokat, hiszen inkább a politikai jelenségek (így a politikai értékek) értelmezése során megszülető értelemkonstrukciók *működésé-*

vel, általános elméleti következményeivel foglalkozik, semmint azok normatív jelentésével vagy értékelésével.

Másfelől viszont tulajdonképpen maga a kifejezés is ismeretlen még a század első felének politikatudományában. Vagyis lehet, hogy diszkurzív politikatudományról beszélni esetünkben nem *korszerű* vállalkozás. Kísérletem ezért első hallásra kockázatosnak tűnhet, mely mintha arra törekedne, hogy egy mai, aktuális szemlélet, fogalmi apparátus segítségével *rekonstruálja* egy korábbi időszak tudományos gondolkodásának terét. Azonban mégsem erről van szó, pontosabban a rekonstrukciónak nem arról az általános eljárási rendjéről, amely homogén, dologi valóság módján kutatja fel vizsgálódásának tárgyát. Ehelyett, a témakijelölésnek azt a konstrukciós modelljét kívánom alkalmazni, mely a hozzáférés szempontjából nélkülözhetetlen kiindulási pont kijelölésére szolgál, s amelyet felhasználva a továbbiakban épp a fogalmi korszerűség mellett fogok érvelni. Mégpedig valahogy úgy, miként maga a rekonstrukció szándéka kerül kívül a *leírás*on. Tudniillik egy olyan leírásról van szó, amely a maga tárgyát sokkal inkább különböző megállapítások, megnyilvánulások metszéspontjában véli felfedezni, mintsem hogy a diszkurzív politikát a maga változatlan tárgyiságában előálló egységes tematikaként fogná fel.

Az az episztemológiai modell, amely egy ilyen szándék szolgálatába állítható, valójában *Michel Foucault* történeti-ismeretelméleti modelljét igyekszik követni, melynek alkalmazásával éppen azt kívánom elkerülni, amire Foucault maga hívja fel a figyelmet *A tudás archeológiája* c. módszertani alapmunkájában, ahol a „dokumentum”-feldolgozás új szempontjait elemezve tárja fel az egységes történeti emlékezet tarthatatlanságának okait. Foucault szerint ugyanis a történeti szöveghelyek korántsem olyan egyértelműen és egységesen szólnak hozzánk, mint ahogy azt egy olyan típusú, ha úgy tetszik, eszmetörténeti értelmezés véli, amely a történeti közösségek „kollektív emlékezetének” összefüggően és folyamatában kibomló, előálló igazolásként rendezi egységbe és magyarázza a múlt dokumentumait. Az önmagában vett, tulajdonképpeni *magyarázó* emlékezet helyett sok esetben a folytatatólagos diskurzuson kívül rekedt megszólalásokkal, írásművekkel találjuk magunkat szemben, melyeket talán célszerűbb inkább a maguk módján *beszélni* hagyni, hátha valami mást, valami újszerűt mondanak; még akkor is, vagy éppen annak ellenére, hogy az emlékezetünkben magát oly szilárdan tartó korszerű sorozatok jól összeálló, egységesnek mutatózó képén ejtenek foltot. A meglepetésünkre szolgáló, mondjuk úgy, újat mondó szöveghelyek ugyanis sok esetben nem a megszokott elbeszélés, vagyis nem az *elsődleges* sorozat tagjai. Ennek ellenére biztosan állítható, hogy ez a megejtett folt, ez a „*töréspont*” is éppúgy korabeli, egy bizonyos történeti pillanat adekvát része: vagyis hasonlóképpen korszerű.

A töréspont bemutatása mégsem szolgálhatja azt a célt, hogy a nagy eszmetörténeti narratívák árnyékából egyszeriben elénk állítsa az elfeledett, *másodlagos* eszmék katalógusát. Az elfeledettséggel való pusztá szembesítés továbbra is a leírás tárgyának „dologi alapját” erősítené, és nem tárná fel azokat a szabályszerűségeket, amelyek a korabeli beszédtárgy – jelen esetben a diszkurzív politika – *lehetőségfeltételeit* hordozzák.² Az elfeledett eszmetörténet egyszerűen a *dolgok* párhuzamos életrajzát írja meg, egy *alternatív eszmetörténetet* állít fel az eszmék főáramával szemben, de nem tér ki a tárgyképződés *működésének* bemutatására. Ha azt állítjuk, hogy a politikatudomány diszkurzív jelenségei az újszerű gondolkodás jegyeit mutatják, akkor az emögött meghúzódó problematika annak bemutatásában áll, hogy *hogyan* működik, milyen új szabályszerűségeket vezet be a politikai gondolkodás terébe a diszkurzív politikai beszédmód. A politikai beszédmód megváltozásának folyamatában azt kell szemmel követnünk, ahogyan a politikai cselekvési mezőben megjelenik a politikai tárgyak (Foucault szerint: „pozitivitások”) más típusú viselkedésrendje, mely ezzel mintegy *önmagát vezeti be* a kijelölhető kontextus *gyakorlatába*.

Amennyiben tehát a leírás, mint módszer – mely a diszkurzív gyakorlat, mint diszciplináris határsértés oldaláról mutatja be, sorakoztatja fel egy tudásterület kordokumentumait, *foucault-i* értelemben vett beszédemlékeit – a folytonosság ellen tör, finoman kimutatva ezt ama bizonyos címbéli idézőjel közbeiktatásával, nos, akkor arra is választ kell adnia, hogy mit tart a gyakorlat leírásának relevánsan új, jelen esetben diszkurzív *kritériumának*. Ugyanis ily módon közelíthető egymáshoz a korabeli leírása, mint a határsértés korabeliségének adekvát tematikája, és a témamegjelölés alkalmazott módjának tartalmi leírása.

Az alapvető kérdés megválaszolásához, tehát, hogy akkor mit is kell értenünk diszkurzív tematikán, az említett korszakon belül keresek fogódzót. Ehhez a politika természetrajzának *Carl Schmitt* által bevezetett újfajta leírását érdemes segítségül hívni. Ennek oka az, hogy Schmitt veszi észre talán először azt a fordulatot, miszerint a modern politikai cselekvés logikájában megkérdőjeleződnek a bizonyosság ismeretelméleti alapjai, és a „politikai”-ként értelmezhető valóság kritériumai a polémikusság, a rivalizálás *egzisztenciális* tapasztalata körül rajzolódnak ki. Vagy ahogy ő fogalmaz: „a politikai világ pluriverzum, nem univerzum”³. Schmitt azonban a politikai szembenállásnak a politikai cselekvés logikáját meghatározó jelentősége szempontjából a polémikusság nyelvi funkcióin túl konkrét történeti, empirikus apparátussal támasztja alá megállapításait. Ezért nála a kizáró logika magának a politikai cselekvésnek a *konstitutív* eleme, *nem* pusztán a politika *nyelvi* fordulatának tematikus jegye. Ezzel együtt Schmitt a politika újabb történetében felismert azon problematikus vonást is jelzi, mely szerint a kon-

textusokban kibomló, eltérő értelmezésekbe illeszkedő cselekvésekre alkalmazott kategorikus, *hagyományos* felépítésű fogalmak, identikus meghatározások sok esetben csak formális definíciókhoz vezetnek. Ezért a jelentések csak egy bizonyos határon belül lehetnek érvényesek, illetve bírhatnak magyarázó erővel, egyébként pedig maguk is definíciós viták, a helyesnek, igaznak vélt jelentésért folyó küzdelem célpontjaivá válnak. Lehetőség, viszonylagosság, változás, határfogalom és más hasonló fogalmak jelzik ezt a paradigmátikus fordulatot, mely a politika valóságát a *megkülönböztetésen* alapuló racionalitás konkrét formáin és specifikus jegyein keresztül írja le.

A megkülönböztetés elkerüli a tartalomkijelölés és a definíció rögzítés mozzanatát, és helyette a szituációban való „egzisztenciális részesülés és részvétel”⁴ megértést erősítő, majdhogynem azt egyedül biztosítani képes, egzisztenciális kondicionáltságára összpontosít. És bár Schmitt a *politikai* cselekvés motívumait vezeti vissza a *barát–ellenség* alapú megkülönböztetés kritériumára, megfigyelésének elsősorban episztémikus jelentősége van. Ennek kifejtése egy másik dolgozat feladata lehetne, mindenesetre a politikai cselekvés értelmezésének változása kapcsán szerzett tapasztalatok világosan jelzik, hogy a korabeli társadalmi, politikai intézményeknek is az azonosság–elkülönülés aktuális állapotaiban kell megtalálniuk új helyüket; így nem véletlen, hogy például a magyar szerzők is a politika- és eszmetörténetben oly sokszor tárgyalt, egyébként már ismert tematikus elemek (kormányzat, demokrácia, állam stb.) új elhelyezésére törekszenek. Mindezt, eme érzékelhetően megváltozott politikai és társadalmi „morfológia” keretén belül teszik, amint azt érvelésem is alá kívánja támasztani a következő oldalon.

Ezzel együtt a diszkurzív politika korabeliségéről szóló kijelentés tarthatóságához szükségesnek tartok egy előfeltevést. Ez az előfeltevés pedig abban áll, hogy az említett ún. diszkurzív témák *léteznek*, és megtalálhatók a korszak tudományos irodalmában, továbbá kiolvashatók belőlük azok az újszerűség- és előzetességjegyek, melyek alapján egyáltalán megengedhető az egyébként oly problematikus diszkurzív jelző használata. Ez nem fogható fel elméleti *rekonstrukcióként*, a szónak abban a problematikus értelmében semmiképpen sem, hogy esetleg hozzá kívánná tenni valamit a felmutatott munkákhoz, vagy egységbe kívánná foglalni azokat egy nagy ívű történeti narratíva keretén belül. A következő oldalak sokkal inkább igyekeznek felvonultatni valamit, megmutatni azokat a politikai tudásterületeket, melyek problematikusnak látják a politika változó vagy éppen újonnan feltáruló arcait. Eszerint – mint arra a cím is utal – nem megállapításokat, értékelési szempontokat kívánok adni az elemzéshez, hanem egyszerűen *témákat* igyekeztem keresni. Témákat, melyek a politikai cselekvést ri-

valizáló intenciók, viták, konfliktusok, lehetőségek tereként írják le, és egyben a tudományos beszéd mód *viszonyaiban* megváltozott gyakorlatot követnek.

Helyzetemet azonban némileg megnehezítheti, hogy a szerzők önkényes kiválasztásának vádját valószínűleg oly módon tudnám csak kivédeni, ha megfelelő válasszal szolgálnék arra nézve, hogy milyen relevanciát tulajdonítok a következő oldalakon érintett tudományos munkáknak, illetve, hogy miért éppen ezeket tartottam fontosnak megemlíteni. Erre a magyarázatra azonban nem kerítek sort, aminek két oka is van. Egyrészt az alábbi írások a maguk korában tulajdonképpen különösebb visszhang nélkül élték utóéletüket, a második világháború után pedig folytatás és továbbgondolás nélkül maradtak. Ez a tény csak erősíti a „folytonossághiány”⁵, relevanciakritériumokat bizonyos értelemben figyelmen kívül hagyó módszertanának fent jelzett létjogosultságát. Másrészt a tárgykijelölés szempontjai a kontextus kijelölésén keresztül a diszkurzív politikai gondolkodás *szabályait*, gyakorlatát igyekeznek nyomon követni, nem pedig a történeti pozitívítás dokumentatív teljesítményeit segítségül hívni.

Mindenesetre, amit Láncki András a magyar politikatudomány történetének egészére nézve megállapít, azt nyugodt szívvel ajánlhatjuk a következő oldalak elé is: „Ez a tradíció egyszerűen gazdag és szegény, de *van*.”⁶ Ezen a ponton talán érdemes kiindulni e sokatmondóan tömör megjegyzés utolsó, egy-
szavas megállapításából.

A POLITIKAI FOGALOMHASZNÁLAT ANOMÁLIÁI

A XX. század első felében született magyar politikaelméleti munkák közül néhány problémafelvetéseiben is hordozza azokat a kérdéseket, melyek egyedül a politika megváltoztatható, újrendezhető valóságának tapasztalatából következhetnek.

Mindazonáltal a változó, dialogizáló politika és annak elméleti feldolgozása nem tartozik a korabeli magyar politikatudományi irodalom leggyakoribb tematikái közé. Az egyik ellenpéldát *Ottlik László* munkássága szolgáltatja, akinek több írása alapján is ez utóbbi tényt próbálom meg alátámasztani. *Ottlik Diktátúra és demokrácia* c. cikkében található az a megállapítása, amelyben sokatmondóan épp a „szóhasználat dinamikájára” utalva írja, hogy „demokrácián” az állampolgárok többségére támaszkodó kormányzatot, azaz demokratikus *kormányformát* kell értenünk.⁷ Ez a „dinamizmus” ebben az értelmezésben több tanulsággal is szolgál. Mégpedig többek között azzal, hogy egy fogalom használatának anomáliáin keresztül élesen mutatja a politikai jelenségek kellően nem differenciált, általános megközelítésében rejlő félreértéseket vagy felületes megállapí-

tásokat. Az értelmes politikai fogalomhasználatot az határozza meg, hogy felismerjük a fogalom összetett jelentéseit, továbbá tisztában legyünk azzal, hogy mikor, milyen értelemben használjuk azokat. A gyakran használt „demokrácia” kifejezés jó példa erre, hiszen az, „mint alkotmányjogi preszuppozíció a »népszuverenitás« elvének, ... mint államforma »népköztársaságnak«, a Bentham-féle elv »szociális utilitárizmusnak« s a demokratikus társadalomfilozófia »demokratizmusnak« nevezendő, hogyha célszerű terminológiát akarunk használni.”⁸

A „célszerű terminológia” használatának lehetősége megbontja az egységes fogalomhasználat gyakorlatát. A „demokrácia” politikai valósága a nyelvi alkalmazhatóság kritériumait is egy nem átfogó magyarázat kereteihez igazítja, melyen belül csak abban kell egyetértenünk, hogy az adott alkalmazási módnak is helye van. Az ottliki alapvetés e tekintetben úgy szól, hogy „van a diktatúrának egy fogalma, amelyre senki sem fogja mondhatni, hogy nem az – s amely a demokráciának összes lehetséges koncepcióival összeegyeztethető”.⁹

A „szóhasználat dinamikája” jól mutatja, hogy a demokrácia-probléma kapcsán nem az arról folytatott vita az izgalmas, hogy mi a demokrácia, mint *kormányforma*, hanem sokkal inkább az, hogy egy adott politikai fogalom esetében *hogyan lehetséges* azon kritériumok sajátos rendezőelvét figyelembe venni, melyek a fogalom értelmét nem *meghatározzák*, hanem bizonyos jelentések folyamatos kizárásán keresztül *kijelölik*. Létezik a nyelvhasználatnak egy „demokratikus” módja, mely annak alkalmazóját eleve megfosztja attól, hogy az alkalmazás kritériumainak meghatározott készletéből merítsen. A demokratikus politika és a liberális filozófia ezeket a kereteket nem a politikai hagyományon belül keresi, csupán az érzelmi szükségleteket a divat, a kényelem, az individuális érdek új „műthoszaival” igyekszik kielégíteni. Ami nyitva áll előttünk ebben a használati módban, arra vonatkozóan csak a – már említett –, szóhasználat dinamikája” mutathat javaslatot, más tekintetben viszont „semmi reményünk sincs arra, hogy a világ összes »demokratái« megegyezzenek abban: mit értsenek »demokrácián«.”¹⁰

A demokráciafogalom problematikus használatának példáján keresztül Ottlik világos válaszkísérletet tesz arra a kérdésre, hogy mi a politikatudomány feladata a „közélet hullámai” közepette, épp a publicisztikai irányoktól való mentesség igényével fellépő „tárgyilagos ismeret” leírásán munkálkodva. A jelentések megfelelő intenzitásának kidolgozására tett javaslata szerint a politikatudománynak ún. „értékeszmék bemutatásán” keresztül ki kell alakítania a differenciált, vagyis megfelelően árnyalt jelentésekkel dolgozó, ám az elfogadott kategóriák alkalmazásában mégis egységet mutató fogalomhasználat tudományos feltételeit. A leginkább kifogásolt „kifejezésekben való szegénység” orvoslására pedig a paradigmafogalom újrafelfe-

dezésén keresztül nyílik lehetőség. Pontosabban a „paradigma” szó eredeti jelentésében rejlő problematikus határértelmezés és határtermészet alkalmazásával. Eszerint egy társadalmi jelenség azon értelmezési „határértékek” között nyerhet végső soron kategorikus értelmet, amely értelmezések még eleget tesznek a jelenséghez tartozó „ideáltípus” leírásához tartozó kritériumoknak. A határfogalomnak ez a változata ugyanakkor némi ellensúlyt képez azzal a jelentésével szemben, amely a *demokratikus* szóhasználat sokszínűségében tárult elénk. Ugyanis a határfogalom, vagyis a jelentések „limitatív köre” egy „nem realizálható eszményt fejez ki”, mely épp azt biztosítja, hogy „a tulajdonságok határtalan sokaságának mulandó, határozatlan kapcsolata helyett bizonyos eszményi tulajdonságok határozott mérték szerint való összefüggései valósuljanak meg”.¹¹

Az utóbbi azonban inkább kiegészíti és pontosítja az előzőt, mintsem valódi ellentmondást szülne. A határfogalom az értelmezési lehetőségek leszűkítésével valóban megszabja a szóhasználat alkalmazási feltételeit, azonban eme lehetőségek kijelölése *sohasem* normatív céllal történik. A fogalmak adott „limitatív körébe” foglalt, rendelkezésre álló és megmutatkozó érvényességi feltételek rendje, és az ennek működtetése során formálódó elfogadott közös rend nem az egyetlen lehetséges rend, de mint aktuálisan fennálló, az „érvényesnek elismert *normákhoz*” való alkalmazkodás és *egyetértés* révén egyedülként elfogadott. Az érvényesség annak az *esélyét* jelenti, hogy a fennálló politikai hatalom által közvetített közösségi normák valóban követésre találhatnak az adott közösségben. A normatív rend végső soron nem a közösség végső, változatlan állapotát írja le, csupán a közösnek elfogadott szabályok révén kirajzolódó társadalom pillanatnyi „formáját” adja meg. Továbbá azt a felismerést erősíti, hogy az ilyen normativitás minden esetben egy konkrét „fejlődő valóság-hoz” köthető, vagyis az értelmezésnek egy olyan kondicionált esetéhez, ahol a fogalmak többé-kevésbé elfogadhatóak, vagy éppen elutasítást érdemelnek. A fogalmak, jobban mondva egy bizonyos „határfogalom limitatív körével” van dolgunk, mely az ideáltipikus társadalmi jelentés keretein belül biztosítja a fogalomhasználatot, úgy, miként az ott és akkor értelmesnek tekinthető. Jóllehet Ottlik maga is világossá teszi, hogy ezt az elméleti pozíciót Weber nyomán fejti ki, mégis, megállapításának – mondhatni – igazán váratlan fordulata a „határfogalom” terminus különös ízében rejlik.¹² Jóllehet egészen más bukkan vele felszínre, mint amit alig valamivel korábban Schmitt jelez a *határdefiníció* elméleti alkalmazásával; hiszen nála az e fogalom körül formálódó definíciós kísérlet a kivételes, a különös, mint a szabályt *kívülről* megmutató, gyakorlati következményekkel járó helyzet vagy eset értelmet közvetítő funkciójára mutat rá.¹³ Ezzel szemben Ottlik a helyesnek elismert fogalomhasználat motívumainak *belső világát* tárja fel a „határfogalom” segítségével

vel, és éppen hogy az elismert, a beszélők közössége által osztott jelentések *körén belül* látja a dolgok elfogadható magyarázatát. Mindazonáltal az így használt fogalomban is benne rejlik a határsértés elméleti és gyakorlati lehetősége, igaz, *nem* kap olyan funkciót, mely *feltételként* számolna a határsértésben rejlő értelmezési potenciál további kiaknázása és az ebből fakadó következmények szempontjából. A legérdekesebb az, hogy Ottlik később sem kapcsolja össze a kétféle problematikát, annak ellenére, hogy – mint arra később módunk lesz kitérni – ő maga is foglalkozik a schmitti elmélet recepciójával.

Megkülönböztetve tehát más, organikus szerveződésektől, az emberi társadalmak legfőbb ismérve éppen az, hogy nem természetszerű ez az összetartozás, hanem a „*kooperáló alanyok egyetértésén alapszik*”.¹⁴ Ez sem elegendő azonban, ugyanis a közösségi alanyok együttműködésének fogalmi kritériumait is korlátok között kell értelmeznünk, épp a határfogalmak alkalmazásának módszertani sajátosságaira való tekintettel.

De miért lényeges ez a társadalom „formája” szempontjából? Leginkább azért, mert ezzel kizárhatók a vonatkozó szóhasználat szélső esetei. Az együttműködés kapcsán is tudnunk kell azt, hogy ez alatt mit is értünk valójában. Jóllehet a „társadalmi harc” abszolút fogalma kívül esik a „társadalomfogalom körén”, mégsem biztos, hogy bizonyos körülmények között ez mindenki számára olyan egyértelmű. Épp emiatt van szükség a társadalmi küzdelem játékszabályainak *általános* kidolgozására; másfelől viszont ily módon lehetőség nyílik az olyannyira fontos „szubjektív” szempontok beiktatására, amelyek arra szolgálnak, hogy megerősítsék a „társadalom alapításához” szükséges valamikori egyetértő aktus kikezdhető fikcióját: nem tudjuk, mikor, kik állapotok meg a szóhasználat elfogadottként megismert módját illetően, mégis tudjuk, hogy miről beszélünk.

Az egyetértés, tehát komoly küzdelem eredménye. Ez a küzdelem azonban kizárólag a „kooperáció eszköze” lehet. Nem léteztet folyó „vagy-vagy” kimenetelű, hanem egy olyan küzdelem, amelyben a vita a békés együttélés szolgálatába áll, és az egyeztetést tartja szem előtt: „a harcnak [...] a győztes küzdő csupán bajnoka”¹⁵. Ottlik ebben a vonatkozásban is más jelentést kölcsönöz a társadalom és a politika polemikus jelenségvilágának, mint a politikai küzdelem kapcsán azt Schmitt teszi. A magyar szerző még véletlenül sem abban látja a problémát, mintha a konfliktus kioltása magának a politikának a lehetőségfeltételeit számolná fel, és „*semlegesítené*” a *politikaiként* értelmezhető cselekvés egész rendszerét¹⁶, hanem éppen ellenkezőleg, az ún. „*szélsőséges fogalomhasználat*” kezdi ki a politikai rendezés alapjait. A meg egyezésre való törekvés tehát itt a politikai konfliktus központi rendező elve, míg Schmittnél csupán a szembenállásban részes vitázó felek *egyikének* egzisztenciális tapasztalata (*barát*).

Ottlik a továbbiakban finom különbséget tesz, megerősítve, hogy az egyetértés nem az együttműködés meglétén múlik kizárólag, mert az úgynevezett „*egyetértő harc*” is elengedhetetlen funkcionális eleme az aktuálisan elismert társadalmi formának.¹⁷

A valóság politikai átértelmezésének megfigyelése ugyanakkor magában hordja annak lehetőségét, hogy a politika akár a gyakorlat, a cselekvés egyfajta sajátos formáját is jelölheti. Jóllehet, ez a probléma vagy megfigyelés nem volt új keletű már az általam tárgyalt időszakban sem, a kérdés egy más megközelítésből mégis érdekes adalékokkal szolgálhat. Ottlik egy másik írásában¹⁸ utal arra, hogy a politikus, mint a gyakorlati cselekvő típusának egyik jellegzetes alakja, a ráhatás sajátos törekvését tartja szem előtt, mielőst kapcsolatba kerül a valósággal. A valósággal való találkozása rendszerint az átalakítás, az átformálás akarati aktusában ölt testet, mégpedig mindig egy bizonyos eszmény jegyében. A ráhatás azonban *nem* a helyes uralkodás és hatalmi alárendelés kialakításának klasszikus tematikáját újítja fel, hanem a *viszonyok* elrendezésének, alakításának szándékát jelenti. Vagyis nem a hatalom *külső*, mondjuk úgy, látható összefüggéseit érinti ez a típusú leírás, hanem a *viszonyként* értelmezett hatásgyakorlás módját, tekintettel arra, hogy a politikus (Ottlik más politikai cselekvőről ebben az értelemben nem beszél) autonóm intenciókat épít be azokba a viszonyokba, amelyeken keresztül e hatást érvényre juttatja.¹⁹

Ottlik korábban idézett írásának egyik részlete ezt a distinkciót még jobban megvilágítja. Ez a részlet a diktatórikus rezsim jellemzéséről szól, pontosabban ezen túlmenően arról, hogy az ilyen hatalmi rendszereknek nem annyira a szemmel is jól követhető struktúrája, vagy államelméleti leírása az, ami igazán figyelemreméltó és fontos szempont, hanem a valóság újfajta formálásának az a specifikus módja, *ahogyan* kiépül és működik a diktatúra. Ugyanis az elnyomó, zsarnoki típusú politikai formációk *sine qua nonja*, hogy a nyilvánosság, illetve az abban formálódó *világnézetek* értelmes vitát közvetítő kognitív funkcióját szüntetik meg.²⁰ A világnézetre nevelés diktatórikus ideológiai alapjai végtére is ugyanazt a szerepet töltik be, mint a valóság politikailag orientált értelmezési módjainak, a politikai gondolkodás úgymond elfogadott (demokratikus) változatai. Meghatározzák az elválasztásnak azt az elvét, amely mentén a helyesként elismert, illetve a kirekesztett viselkedés kritériumai kialakíthatóak. Ez az intenzitás a *viszony* módján, a világnézet kirajzolódásához szükséges aktuális tér megpillantásán keresztül, és nem strukturális szempontok szerint kerül elemzésre, ami lehetővé teszi a hatalmi berendezkedések átfogó történetébe foglalt elbeszélésekből kimaradt szempontok megragadását. Hiszen „végtére minden államhatalom képvisel egy bizonyos világnézetet, ...mindegyik különbséget tesz a megbízha-

tó »jó« polgárok, ('les honnêtes gens') és a megbízhatatlan, szubverzív elemek ('les gens mal intentionnés') között, ...magának is gondja van arra, hogy az ifjúság »nemzeti szellemben« nevelkedjék és hogy valamilyen, legalábbis »laikus«, erkölcsi oktatásban is legyen része”.

A demokrácia és a diktatúra közötti *tartalmi* különbség nem csak emiatt válik elfogadhatatlanná, hanem az okból is, hogy itt lényegében a világnézetek és vélemények intenzív vagy kevésbé intenzív játékról van szó; arról, hogy a diktatúrák által kínált új politikai mítoszok csupán kitöltik azokat az üresen hagyott élményterületeket, melyre esetleg egy másik – mondjuk, demokratikus politikai elveken felépülő – politikai világnézet nem volt képes. A politikai érzületek ily módon történő mozgósítása, felfedezése viszont korántsem jelenti azt, hogy mindez eredendő ellentétét képezné egy elképzelt esszenciális demokratikus tudatnak. A diktatúra után nincs közös felejtés, csak a közös tanulás egy újabb szakasza kezdődik. Az egyeduralkodó világnézetet nem lehet kitörölni vagy megszüntetni, csupán más vélekedéseket lehet mellé állítani: nem a szubsztantív jó győzedelmeskedik a rossz felett. Jobban mondva, ha ezt mégis így gondoljuk, akkor önmagában ez sem más, mint egy újabb politikai mítosz; a győztes demokráciának, a saját referenciális keretein belül kialakított mítosza. A demokratikus politika, mint a diktatúrától *különböző* normatív rend tehát azért felelős, hogy valódi polemikus közeget teremtsen a korábbi egyeduralkodó nézet köré, hogy *demokratizálja* a tanulás, a nevelés hétköznapi formáit.²¹

AZ ELFOGADHATATLANSÁG POLITIKÁJA

A politika nyelvi fordulatainak tapasztalata körül olyan típusú logikát is érlelődni láthatunk, amely a politikai szembenállás formáit a modernség élmény- és tudástípusához jól illeszkedően, ontológiai problémaként igyekszik megalapozni. A szóhasználat dinamikájának kérdésköréhez képest meglepően erőteljes sorok közepette találkozhatunk Réz Mihály politikaelméletével, aki szemben azzal, miszerint az elfogadott „szóhasználat dinamikája” körül kialakított diskurzus jelezné a politika sajátos értelmezési módjának teoretikus nehézségeit, az ún. „imponderabilák” megragadásának kísérletében rajzol meg egy hasonló típusú problematikát *A politikai tudomány határai*²² című tanulmányában. A politika általános elmélete, mint „a politikai kérdések teljes megoldásának” elképzelt kompilációja, itt úgy kerül szembe a valósággal, midőn a teoretikus megközelítések sokasága épp az általános társadalom- és politikaelmélet ki-munkálásának hiábavalóságára mutat rá.²³

A politikai, társadalmi valóság mozgatórugói teljességgel ki-számíthatatlan – „imponderabilis” – erők, vagyis a politika-el-

mélet hiábavalósága *tárgyának* természetéből ered. Nincs két olyan egyforma történeti szituáció, melynek elméleti, tudományos magyarázata elfogadható általános megfigyeléseket eredményezhetne az eltérő időben mutatkozó politikai jelenségek *folyamatos* értelmezésében.²⁴ A politikai jelenségek teoretikus feldolgozásának nehézsége és tulajdonképpeni reménytelensége épp a valóság történéseivel fennálló sajátos viszonyából, különös kapcsolatából ered: a valós tények a politika világában az elméletek ellen dolgoznak. Ez egyfelől a politika, mint empirikus tudomány lehetőségének létjogosultságát kérdőjelezi meg, másfelől kétségessé tesz minden historicista, vagy holista társadalomképet.²⁵ Kiemeli ugyan, hogy a politikai tudományosság körébe vont és megvizsgált tényezők maguk is folyton változók, azt azonban szükséges minimumnak tartja, hogy a jelentések körében egy bizonyos történeti, politikai alakzatra vonatkozóan *önmagában* érvényes megfigyelést tegyünk, azzal a céllal, hogy legalább helyüket és felismerhető jegyeiket számításba vehessük. Itt a fogalomképzésnek a megértés szempontjából elengedhetetlen konszenzusáról van szó, éppúgy, mint azt – igaz, időben későbbi fejleményként – a „szóhasználat dinamikájának” fogalmi teljesítménye is mutatta. Eszerint „...ha meg is tudnók állapítani a kölcsönös okozati összefüggések azon sorozatát, mely az intézmények és a viszonyok között mutatkozik – ami ha egyes esetben ki is lenne mutatható, igazsága csak viszonylagos – még akkor is csak az állam *bizonyos* típusára érvényes igazságot találtunk, melyek – *a változás szükségképpeni folytonossága* következtében – egyetemes értékkel nem bírhatnak s miként a múltra nem találók, a *jövőre* sem lehetnek irányadók.”²⁶

A politika „egyetemes értékeiről” egy még érdekesebb vonatkozásban is szó esik a szöveghelyen belül. Eszerint a politikai cselekvéseknek nem is biztos, hogy sok közük van ahhoz, hogy az igazság felismerésében megadják vagy megvonják támogató szándékukat, pontosabban, lehetséges, hogy a politikai helyzetek megoldása nem a jó vagy helyes politika – hol békés, hol harcosabb – érvei mentén formálódik. Amint egy *másik*, esetleg beláthatóan helyes politika *elfogadhatatlanságáról* van szó, akkor az elfogadás kizárásában egészen más szempontok érvényesülnek. Mégpedig azért, mert a politikai helyzeteknek léteznek olyan kontextusai, egyedi életformái, tapasztalatai vagy gyakorlatai, amelyek *egzisztenciálisan* zárják ki az új típusú értelmezésekben és javaslatokban való megegyezés lehetőségét. De miről is van szó?

Történelmi *események* egész során keresztül láthatjuk, hogy egy mégoly nehezen kimondható politikai igazság elfogadása is más politikai, társadalmi pozíciók számára a legközvetlenebb módon kerülhet szembe magának az életben maradásnak a kérdésével. Az ilyen történelmi helyzetek kézzel fogható élethelyzetekben aktualizálódnak, ahol a politikai *döntést* nem az igaz-

ság felismerése vagy belátása mozgatja, és a döntés struktúrája sem a mérlegelő, megegyezésre törekvő észhasználaton alapul, hanem egy egészen más típusú *racionalitáson*, az „érdek és a szenvedély” engesztelhetetlen igazságán. Réz meglátása szerint – s ez az ő esetében koránt sem jelent relativizmust vagy kontextualizmust – a történelminek nevezett események hosszú listája mindig *egzisztenciális* döntések eredménye, olyan döntéseké, amelyeknek megvannak a maguk egyéni motivációik, s amelyeket azért sem lehet a mérlegelő ész konszolidált javaslataival, argumentatív szempontjaival összevetni, mert *rendkívüli állapotban* születnek. Olyan szituációban, amikor arról kell dönteni, hogy – Schmitt-tel szólva – „az idegen másléte a konkrétan fennforgó konfliktushelyzetben az egzisztencia saját fajtájának tagadását jelenti-e?”²⁷ Ez az egzisztenciális politikai problematika Réznél a következőképpen fordul át az elfogadhatatlanság kimondásába: „Összeomlóban egy régi osztály, pusztulásának haszna bizonyítható. De aki annak híve, érzése annak mást mond, értékeket lát benne s azoknak nagy becsét tulajdonít; és az az osztály maga, ha látja, hogy kezéből kiveszik a hatalmat, fogja-e nyugodtan nézni az abszolút igazság diadalát?”²⁸

A politikai típusú érvelés, tehát a már elfoglalt pozíció szituatív alátámasztását szolgálja, és csak saját alkalmazóját helyezheti ama bizonyos „abszolút igazságon” belülre, mely elfogadhatatlanná teszi a másik érvelő egyébként ugyancsak ily módon konstituált „abszolút igazságát”. Az élet, a harc politikája, hiszen „...abszolút igazságként állít fel viszonylagos igazságokat. Gyakorlati szempontból ez gyakran szükséges, és szükséges az is, hogy terveit ne a maga teljességében tárja fel. Argumentációja sem lehet szabatos, mert mindig ad hominem kell argumentálnia”²⁹

Ami itt előttünk kibontakozik, az érezhetően kívül esik azon a politikaértelmezésen, vagy politikaképen, mely azzal az elvárással fordulhat a politikai cselekvők felé, hogy az „abszolút igazságot” tárják fel a politikai közösség előtt; ennek ellenére a tapasztalat mégis mást mutat. A helyes cselekvés kritériumai a „viszonylagos igazság” formájában, ám az „abszolút igazság” tekintélyével felruházva sajátosan politikai ésszerűséget mutatnak, amennyiben sohasem közvetítenek pontos, kiszámítható törvényszerűségeket, hanem csak és kizárólag bizonyos jól behatárolható *hatáselemeket*. Ez a hatás bizonyos esetekben, a pusztán életben maradásra korlátozódik: a saját igazság kimondása a politikai harc által fenyegető eltűnés elfogadhatatlanságában opponál a versengő másik nézettel, *ideológiával*. Az igazság *birtokosa* az ideologikus állításban erre a védelemre rendezkedik be – éppen ez az ideologikus funkció egyik lényege –, és ezen logika alkalmazásával *különböztet meg* vagy integrál.³⁰ A politika természetrajzának ilyen leírása a másiknak az „elfogadhatatlan” szükségszerű módján való megjelölésével a meg-

különböztetés alkalmazásában fedezi fel az egyetlen tetten érhető racionális magyarázatot a politikaként meghatározott cselekvési terület („politikai tudomány”, mint a politikai cselekvés elemzési területe) eredményes meghatározásához. Jóllehet, az ideologikus tudás nem feltétele az „elfogadhatatlanság” kognitív megalapozásának, mégis egyértelmű, hogy sok esetben mozgásba hozza a politikai cselekvő egzisztenciális félelmeit az „élethalálharc” megélése során. A kognitív feltételek annyiban elengedhetetlenek, amennyiben az el nem fogadás kimondásának szempontjai az oppozíció felismerésében rögzülnek. Az aktuális viszony módján ez akár végleges, feloldhatatlan ellentét is lehet, azzal a megszorítással, hogy tudnunk kell, nem általában a politikai viszonyok státusáról van szó, hanem csakis arról a konkrét szituációról, amelyen belül kialakul egy ilyen „elleneséges érzület”. Ez nem véletlen, hiszen, mint azt említettük, Réz törekvése pontosan arra irányul, hogy a politikai viszonyok konkrét egzisztenciális motivációit helyezze az eszmetörténet által tematizált nagy mozgató elvek elé. A politikai közösségek (párt, frakció, kormányzat stb.), illetve azok tagjai is a „politikai élet tényeinek világában”³¹, vagyis gyakorlati politikai kérdések kapcsán tett megoldási javaslataikkal összefüggésben kerülnek konfliktusba egymással, így az ezek kapcsán elfoglalt pozíciók az egyes konkrét eseteken belül újrarendezhetők. Vagyis valóban nem az adott viszonyok véglegesek, csupán egy adott konfliktus hordozhat magában végleges, feloldhatatlan ellentéteket.

„A POLITIKA MINT BARÁTSÁGOS ÉS ELLENESÉGES ÉRZÜLET”

Az állami tevékenységek „külső milieuje”, „erőinventáriuma”³² körében aktuális viszonyként, hatásösszefüggésként értelmezett politika gyakorlatát tehát, a korszak hazai társadalomelméleti szerzői közül néhányan oly módon interpretálták, miszerint a politika polemikus természete nem a „helyesként” vagy „helytelenként” megítélhető cselekedetek, célok vagy javaslatok értékelése körül orientálódik, hanem egy sajátos oppozíciós viszonyban megragadható védelmi stratégián. A Réz által használt terminológia, a fentiekben említett „elfogadhatatlanság” kifejezés már pontosan jelzi, hogy miről is van szó, jóllehet, ennek kapcsán további következtetésekre idézett tanulmányában nem kerít sort. A szituáció, melyben Réz gondolatmenete szerint az elfogadás elmarad, a politikai harc tulajdonképpen döntő mozzanata: ebben a szükségszerű védelmi aktusban sűrűsödik a szembenállás egzisztenciális tétje. Az elfogadhatatlanság kimondása valóban a nagy társadalmi struktúrák történeti, mint láttuk, egzisztenciális következményekkel terhes kontex-

tusában és mozgáseggyüttesében számol az eltűnés–megmarradás végzetszerű alternatívájával, ahol is „önmagát védi osztályunk, pártunk, felekezetünk és védi legszentebb – egyéniségünkkel válhatatlanul egybeforrott – eszményeinknek létérdekét”.³³

Egy pillanatnyi kitérőre azonban ennek kapcsán sort kell kértene. Ez pedig a következő. Ha mindazzal, ami Réz Mihály soraiból az engem érdeklő problematika vonatkozásában kiolvasható, és amit a folytatatólagos továbbgondolás módján az időben utána következő szerzők írásaiban szívesen olvasnánk, nos, ha mindazzal tehát mégsem találkozunk a következő mintegy két évtized magyar politikaelméletében, akkor valami hasonló jelenséggel van dolgunk, mint amire a módszertani bevezetőben már utaltam. Mégpedig azzal, hogy a korszerűség érve ezen a ponton talán különös létjogosultsággal bír, amennyiben épp azt próbálja meg bizonyítani, hogy az „újfajta ésszerűség és a belőle fakadó sokféle hatás”³⁴ nem illeszthető egy tisztán rekonstruálható gondolkodástörténetbe, értelem-összefüggésbe. Az elfogadhatatlanság konstrukciója, mely a politikai eszmék, érzületek *strukturált* szemléletét vezeti be a politika valóságának *belső* (reflexív) leírásába, a folytonossághiánnyal érintve szinte kizárólag *önmagával* dialogizál, és ily módon *önmagáért* is beszél; másképpen nem is tud megszólalni, hiszen egy folytatás nélkül maradt tudományos diskurzus korabeliségében³⁵ magára hagyatva jut csak szóhoz. Nem kerül kapcsolatba a politikaelmélet későbbi reprezentációival, melyek viszont ennek ellenére – vagy éppen hasonló okok miatt – szintén azzal vonják magukra a figyelmet, mint amire korábban a politikai elfogadhatatlanság leírása már rávilágított. Az újabb elméleti változatokban (az 1930–40-es évek tudományos teljesítményeiben) megjelenő politikai ellenségességfogalom valami hasonló problematikát jelez, az újabb (tudományos) szöveg–dokumentumok felbukkanása hasonló kognitív tartalmat, mondjuk úgy, tematikus elemeket mutat. Mint mondtam, az újabb változatok politikai ellenfélről–ellenségről beszélnek. Ezúttal tehát ez utóbbiakat érinteném, úgy, mint a saját korukban hasonlóan *önmagukért* beszélőket.

A magyarázó elvként a politikatudomány számára ez idő tájt felfedezett specifikus „barát–ellenség” alapú megkülönböztetés, mondhatni, lényegében néhány Carl Schmitt-recepció formájában van csak jelen az 1930-as évek magyar politikatudományában. Az első említés *Dékány István* egy 1932-ben megjelent tanulmányában található erről az újabb, szavaival szólva, „teoretikus kísérletről”.³⁶ Az „elfogadhatatlanság” dékányi változata a schmitti szöveg nyomán fogalmazódik meg, még akkor is, ha nem elsősorban a „politikai nézőpont önállósága és speci-

fikuma”, vagyis „mint minden lehetséges ellentét elmélyítése”³⁷ oldaláról közelíti is meg azt.

Dékány sokkal inkább a pszichológia lehetőségeit keresi a megkülönböztetés politikai kritériumaiban. A belső, viszony alapú leíráson túl, annak is egy lélektani megközelítését alkalmazza, ily módon a „politikait” mint értelmezési viszonyt felváltja egy „eszme-” és „érzuletszerű” viszonytal.³⁸ Ennek az aspektusnak a következményeire még visszatérek majd annál a pontnál, ahol az „érzületi feszültség” a vita kontextusában kerül a politika, mint sajtóságos élet homlokterébe.

A Dékány művének megjelenése utáni évben, 1933-ban találkozhatott a korabeli olvasó először *Korniss Gyula* kétkötetes munkájával, *Az államférfivel*. Korniss is recipiálja a schmitti elméletet, mégpedig egy nagyon fontos megfigyeléssel kiegészítve. Eszerint a politikainak nevezett cselekvések gyökere egy sajátos viszonyra, a barát–ellenség kategóriapárban megragadható szembenállásra vezethető vissza, mégpedig azzal a fontos tulajdonságával együtt, hogy ez a szembenállás – miként Korniss hangsúlyozza – nem pusztán egy absztrakt értelmezési keret, hanem minden esetben konkrét helyzeten alapuló döntést következménye.³⁹ Az eredeti szöveghelyből különösen azt fontos kiemelni, hogy Korniss a „normatív értelemben”, illetve a „politikai élet tényeinek világában” értelmezett opposíció közti különbségre helyezi a hangsúlyt. Eszerint a barát–ellenség megkülönböztetés mindig „a valóságban” történik, hiszen az „elleneséges viszonyt” – akárcsak az „elfogadhatatlanság” stratégiájának – nagyon is konkrét, egzisztenciális jelentősége van, nem pedig képzelt státusa. Az egzisztenciális tét az adott politikai szerep intenzív megélésében az identitásteremtés felelősségteljes elköteleződését eredményezi. Ezen túl pedig a kiengesztelhetetlenséget a közbeszéd szintjén is konkrét politikai cselekvések jelölik ki, ami újfent a gyakorlati tapasztalat közelébe hozza a teoretikus érveket.⁴⁰

Másfelől a „nyilvános ellenség, aki – tehát – a közösség érdeke, s nem az egyéni érdek szempontjából áll a másikkal szemben”, feltételezi, hogy a politikai kritériuma egy konkrét nyilvános közösségen belül működteti a megkülönböztetés kódjait. A „barát–ellenség” kategóriapár segítségével azonban nem csak ez a megkülönböztetés válik a szükségszerű csoportosítás vagy közösségteremtés politikai gyakorlatának eszközévé, hanem a szembenállás konkrét megfigyelésében a rivalizálás, a vita tapasztalati tere és működési módja is körvonalazódni látszik. Az „érzületi feszültségek” elsősorban a politikai vita terében, és nem az „ellenség végső megsemmisítésének” jegyében keletkeznek.

A versengő politika teoretikus közegét, tehát a korabeli magyar gondolkodók igyekeztek azokhoz a szempontokhoz közelíteni, amelyek inkább a konszenzusra törekvő, mérlegelő politi-

kai vita természetrajzát igyekeznek leírni. A következőkben ilyen tematikákat felvonultató szöveghelyeket kísérek meg áttekinteni.

„... CSAK MINT PLURALE TANTUM JÖHET LÉTRE VALAMIFÉLE POLITIKA”

Az „abszolút igazság” politikája nem hagyja figyelmen kívül azt, hogy a rajta kívül álló mások is élethalálharcot folytatnak. Az elfogadhatatlanság logikája paradox helyzetben találja magát, hiszen kérlelhetetlenségében a véglegesség önbeteljesítő jóslata szembesíti őt az el nem fogadás továbbiakban feleslegessé váló pozíciójával.⁴¹ Ezzel összefüggésben azonban másról is szó van, méghozzá *általában* a politikai vita funkciójáról, ha úgy tetszik, immár „normatív értelemben”: „A kiegyensúlyozottság gépies életmódra, politikai harciaszponyra vezet, amidőn eleve leszereli azt, akinek vitát kellene folytatnia.”⁴² Az elfogadhatatlanság politikája ezek szerint kénytelen magát alávetni a mérlegelő vita szabályozó formációinak, ám miközben kényszerűen elfoglalja helyét a politikai vita folyamatai és technikái között, szükségszerűen magával viszi azokat az érveket is, melyek kizárólagosságra törekvése mellett saját racionalitása alapján érvényesen felhozhatók. A világnézeti, ideológiai vita jobbra eme kényszerű kompromisszum mentén, ám mégis a képzelt rossz ellen folyó küzdelem jegyében zajlik: a vita hallgatóságát így módon arról kell meggyőzni, hogy a másik fél álláspontja azért elfogadhatatlan, mert *egyéni* és nem *közérdeket* képvisel, ahol eszerint a közérdek elutasítása kizáródik a vita referenciális teréből.⁴³ A kizárólagosság sajátos intenciója az elutasíthatatlanság státusának nyomasztó szuggesztiójával terheli meg a vitát, ezen keresztül pedig a politikai közösséget érő legnagyobb veszteséget helyezi kilátásba, amennyiben mégis elutasításra kerülne. Ennek legfőbb oka talán az, hogy a politikai vitában ismertett világnézeti programokban többnyire életcélok fogalmazódnak meg, amelyek mindig jól lefesthetők egy végzettszerűen nagy ívű politikai koncepció keretén belül.

A nyilvánosság működés módjába illeszkedő politikai vita nyelvhasználata azt mutatja meg, hogy „az életcélok *területe a viták harcmezeje*”⁴⁴, vagyis az életcélok, mint a politikai világnézetek által jól körülhatárolható, egységesnek mutakozó területek a vita során mindig más megvilágításba kerülhetnek, és védhetőnek hitt bástyái mögé óhatatlanul is eljuthatnak a vele ellenétes érvek. Ennek ellenére a politika cselekvő alakzatai *ab ovo* azért lehetnek csak azok, amik, mert mindig valami mással szemben hirdetik céljaikat, illetve határozzák meg magukat. A vita mozgásának, játékának épp az a lényege, hogy a rivalizálás folyamatos fenntartása mellett a felek mindig *döntésre* akarják

vinni a dolgot, mégpedig a különféle reprezentációk és projek-tumok teljesítményeinek szükségszerű összehangolásán keresz-tül.⁴⁵ Márpedig ahhoz, hogy egyáltalán „politika támadjon”, a reprezentációnak az egymásra vonatkoztatott, és egymással szemben felvonultatott meghatározások sajátos, öngazoló állí-tásaiból kell kibontakoznia.⁴⁶ Vagyis a politikai vita egyszerre mutatja meg egyfelől jól racionalizálható, érdekeken, ésszerű érveken orientálódó megfontolásait, másfelől pedig az „abszolút igazság”, az „átmelegítő eszmények”, a „hangulati elem” nehe-zen megfogható lélektani apparátusának erőteljes befolyását.

A vitában megmozgatott különböző értelmi-érzelmi motívu-mok szerepe, egyáltalán a vitában alkalmazott beszéd kettős természete persze a retorikában már régóta ismert tény. Azon-ban ehelyütt a szerzők ilyen irányú tapasztalata másra hívja fel a figyelmet. Ugyanis itt nem a retorika korabeli állapotáról van szó, hanem arról a felismerésről, miszerint a felvilágosodás ha-gyományába illesztett racionális politikai beszéd és gondolko-dás is hordoz magában homályosnak tűnő élmény- és tudás-készletet, sőt folyamatosan használja is azokat. A politikai prog-ramokon keresztül magyarázatot (interpretáció), a valóság kri-tikáját és elfogadását (legitimáció) nyújtó világnézeti, ideológi-ai tudás más típusú tudáselemeket is implikál, olyanokat, me-lyek az azonosulás (identitás) módján, az „általában vett ész”⁴⁷ számára nehezen azonosítható összetevőket is szállítanak az el-fogadhatatlanság megélésének folyamatába.⁴⁸ Logikus, jól leve-zethető érvekkel szemben is működőképesnek bizonyulhatnak a politikai szembenállás (ellenség) vagy egymásra találás (barát) „nem valami megfontoláson alapuló” kifejező jelei. Tudásunk eme rejtélyes közvetlensége felfüggeszti a tisztánlátást segítő ismereteinket, újabb szakadáspontot iktatva be a megismerés folyamatába. Ezt a „törésvonalat”⁴⁹ ismeri fel a már felidézett *Makkai János*, akinek korabeliségén keresztül is a jelentés-változás újszerűsége mutatkozik meg, és aki a politikai tudás és viszonyok régi-új rejtélyéről ő a következőképpen ír: „A politi-kai tevékenység voltaképpen nem egyéb, mint a politikai hiede-lemmel való élés gyakorlata. Ezért a politika tudományának új nagy feladata az kellene hogy legyen, hogy megvizsgálja: a tár-sadalom hogyan él a benne élő politikai hiedelemmel.”⁵⁰ Vagyis a bennünk „élő politikai hiedelem” más típusú racionalitása há-tározza meg közéleti szerepvállalásunkat, valamint a politikai közösség viszonyainak emocionális összefüggéseit, kiiktathatatl-an „érzületeit”.

Mindamellett a vita kibomlásában közreműködő alaktalan erő, és az egész politikai „értékelés élénksége” a vita *természe-tén* túl, annak sajátos *közegét* is új megvilágításba helyezi. Ne-vezetesen azt a közeget, amelyben a politikai konfliktusok, szembenállások és vonzalmak állandó mozgásba kerülnek. Ez a mozgástér a közösség széles körén belül alakul ki, a politika

működését meghatározó specifikus szembenállás pedig – legyen az mégoly konszenzusra törekvő is –, új *társadalmi alakzatokat* (közvélemény, szélesedő politikai közönség) éppúgy megérint, mint a politika *hagyományosnak* mondható résztvevőit. Tisztán látszik tehát, hogy a legszélesebb körű viták, így a parlamenti választás, vagy a kormányzati, parlamenti munka kritikus vagy éppen támogató értékelése, mint a politikai tapasztalat elemei, a hatalomhoz segítő akarat, a „közönség” nélkül elképzelhetetlenek.

„DE SZÜKSÉG VAN CÉLKIBONTAKOZTATÓ TÁRSAS KÖZEGEKRE, »KÖZÖNSÉGEKRE«”

A politika közönségének kérdése a korszakon belül mind szociológiai, mind politikatudományi írásokban megjelenik, igaz, e tekintetben is inkább az újszerű kísérlet módján. Az ez irányú elméleti törekvések arra hívják fel a figyelmet, hogy a probléma nem tárgyalható az intézmények, szervezetek államtani megközelítésein belül, mert a politikai-szociológiai értelemben vett közönség olyan anonim *csoportokon* keresztül formálódik, amelyek túlterjeszkednek a *hagyományos* vagy pozitivista perspektíván, mi több, elsősorban nem is csoportjellegű karakterükkel tűnnek ki.⁵¹ A „szervezetlen alakulatok” politikatudományi feldolgozásának addig szinte kizárólag államtani, jogi tematikáit az új típusú feldolgozási módszerek, például Dékány önvallo-mása szerint is, a szakítás jegyében érinti. Az új módszer a „szervezetlenség”, „anonimitás”, „megfoghatatlanság”, „megkövetlenség” fogalmaival jelzi, hogy tovább nem halogatható a pozitivista diskurzus felülvizsgálata. Bár, igen nehéz feladat vár az ilyen társadalomtudományi vizsgálatokra, s a célra-vezető irányt Dékány maga sem meri kijelölni, pusztán az e tárgyban tapasztalható nagyfokú „definiálatlanság” veszélyeire hívja fel a figyelmet.⁵²

A közönség a korabeli szöveghelyek értelmezése szerint maga is olyan, mint a vita természete: széttartó, versengő, konfliktusokkal teli. *Célja* egyetlen egy lehet, mégpedig az, hogy mindvégig anonim maradjon, mert a közvélemény az egyes, pillanatnyilag preferált értékek és célok *kihordásának* közege. A kötetlen, szervezetlen állapot nem pótolható semmilyen „állami racionalitással”, a politikai hatalom nem is válhat bizalmatlanná a közvélekedéssel szemben: az mindig a többségi „iránytartalom” felé mozdul el. A politikai vita ennek ellenére nemcsak a politikusok világnézeti álláspontját tárja elé, hanem a megvitatás útján való kormányzásnak is biztosítója. A politikai közönség korántsem mondható semlegesnek – hiszen álláspontokat fejt ki –, sokszínűnek viszont annál inkább. Dékány egészen addig a megállapításig megy, hogy a közvélemény megítélésében nem

szabad érvényesülniük a különböző *értékmegfontolásoknak*, ami azért is szembeötlő, mert a téma oly kevés kutatója közül – amint arra néhány sorral lejjebb példát is találunk – kevesen adtak hangot ilyen *semleges* véleménynek.⁵³ A dékányi álláspont egyszerűen a *változást*, mint jelenséget tartja szem előtt, vagyis a közhangulat olyan összetettségét, amelyet, úgy érzi, nem értünk meg, ha társadalmi struktúrák képleteibe, vagy az erkölcsfilozófia normatív rendjébe igyekszünk beilleszteni, s így azokon keresztül próbáljuk megítélni azt.

A vitatkozó közvélemény a maga „szervezetlenségében”, „céltalanságában” úgy tűnik, a vita, a véleményütköztetés másfajta típusát folytatja le, mint az egyénenként polemizáló politikai „közönség”. Emlékezhetünk rá, a szóhasználat kérdéskörében még a fogalmaknak arról a „limitatív köréről” volt szó, mint amely feltétele kell, hogy legyen az értelmes, kifejezéseit megfelelően alkalmazó politikai párbeszédnek. Igaz, ennek keretében egy adott vita során kifejtett véleményekkel összefüggésben inkább a meggyőzés *hogyanjára* terelődött a figyelem⁵⁴, a világnézeti alapú vitában rejlő egyeztetési – az „elfogadhatatlanság” miatt keletkező – nehézségek ellenében is.

Megemlítendő, hogy ugyancsak az ésszerűség mentén történő véleménycsere híveként találkozhatunk *Szirtes Artúrral*, aki a közvélemény „kulturpolitikai ideálok” szerinti „helyes” kialakításában látja a politikai közönség érdemi célját; vagyis a közvélemény, mint tömegjelenség megfigyelése normatív szempontokkal egészül ki. Világosan kifejti, hogy a nyilvános politikát elsősorban az „egyének vitájában” képzeletileg lefolytathatónak, mert ez nyújt lehetőséget a „tudományosan pontos, sokirányú megfigyelésre”: a szervezett politikai formációk a „hangulati elem” kiszűrését teszik lehetővé, valamint azt, hogy a tudatos társadalomszervezés és közösségépítés feltételei megteremtődjenek.⁵⁵ A szükséges feltételeket az ellenőrzött közvélemény kívánatos „kultúrtávlatainak”, „kulturfejlődésének” tükrében kell megteremteni. Mint látjuk, itt már egy egészen másfajta megközelítés alkalmazásáról van szó, amely a kultúrdimenziók beemelésével lényegében morális, ha úgy tetszik nemzetpolitikai küldetést szán a *helyes* irányba fordított közvélemény számára.

Amennyiben ezen a ponton azt hangsúlyoznám, hogy ez utóbbi megközelítés milyen helyet foglal el egy politikai jelenséghez fűzött teoretikus beszéd kifejlett állapota felé vezető gondolkodási folyamatban, vagyis azt keresném, hogy mennyiben osztozik a politikai polémia, mondjuk úgy, *régi* (pl. „helyes közvélemény”, „a tömegek ostobasága”), illetve *új* (pl. „a közvélemény szüntelen tevékenysége”, „szabályozott közvélemény: a közvélemény halála”, „a népi tendenciák változó tartalmúak”) típusú leírásának természetében, akkor túlmennék eredeti szándékomon. Mégpedig éppen azért, amiért az egyéb diszkurzív tematikák korabeliségét sem egy többé-kevésbé érezhető *átmenet*

megragadásában, hanem az önmagukért *beszélő* szöveghelyek *újszerűségének* reprezentációjában idéztem fel korábban. A leíró elemzés ily módon igyekszik megőrizni a szöveghely „pozitivitását”, vagyis szabályképző funkciójának integritását. Minderre tekintettel, mintegy zárásként, egy rövid magyarázatot még érdemes lenne fűznöm az imént elmondottakhoz.

ZÁRÓGONDOLATOK

Az ide kívánczoló rövid magyarázatot az indokolja, hogy bizonyára nem elhanyagolható ellentmondás fedezhető fel a korabeliségen belül az újszerűség felmutatása, és egy keletkezéstörténet bemutatásának szándékos elmaradása között. Az újszerű kimondatlanul is magán viselheti az eredetiség ismeretelméleti következményeit, és a keletkezés leírásával eshet egybe. Ráadásul ezzel egy olyan tagolást is implikál, ami már önmagában is kialakíthatja a régi és az új közti értékhierarchiát, melyet viszont éppen elkerülni igyekeztem. Jelen esetben mégsem erről van szó, és erről az újszerűség, korábban talán nem eléggé árnyalt, más irányú jelentése gondoskodik. Ez pedig lényegében nem más, mint a Foucault által *szabályszerűségnek* nevezett azon diszkurzív gyakorlat, melyen belül a „verbális teljesítmény létezését biztosító és meghatározó kijelentő funkció működik”.⁵⁶ Az újszerűség itt tehát inkább egy *másfajta* tudományos beszédmód gyakorlati *alkalmazását* jelenti, ami azonban nem egyenlő azzal, mintha az elemzés részévé tett korabeli tudományos beszédmód kívül esne más alkalmazási szintek, vagyis a kontextus gyakorlatán. A tematikus, tárgyi sajátosságok, melyekre a bevezetőben már utaltam, csak egy *belső*, vagyis tematikus, tárgyi szabályszerűség alkalmazását érintik, más tekintetben nagyon is kézenfekvő a beszédszervezés egyéb szintjeinek kereszteződése. A korabeliség megállapítása a maga módján is ilyen keresztezésekkel számol, hiszen természetesen veszi az adott korszak nyelvi teljesítményeinek átvételét: nem szakad ki az egyéb gyakorlatok egymást átszelő, aktuális világgént (kontextus) mutatkozó sokféleségéből. Nyelvi szempontból felismerhető (magyar nyelvű szöveghelyek; stílári, logikai szempontoknak megfelelő kifejtés), a tudományos beszédmód aktuális rendjéhez (folyóiratok, könyvkiadók szerkesztési, kiadási szempontjai, korabeli tudományos reputáció kritériumrendszere) igazodó kijelentésekről van szó, melyek ezzel együtt új fogalmakat, jelentéseket, tartalmakat is kidolgoznak. A tudományos diskurzus részeként dokumentált szövegek leíró elemzése azonban leginkább arra helyezi a hangsúlyt, hogy az írássok így megmutatkozó újszerűségén keresztül nem egy jól körülírt *definíció* jut szóhoz, hanem mindenekelőtt egy *szélesedő* tudományos *gyakorlat*.

JEGYZETEK

- ¹ Paul Ricoeur: *A szöveg mint modell: a hermeneutikai megértés* (In: Szociológiai Figyelő, 2002/1–2, 60–77. o.), 69. o.
- ² Michel Foucault: i. m.: 65.o.
- ³ Carl Schmitt: *A politikai fogalma* (In: *A politikai fogalma. Válogatott politika-és államelméleti tanulmányok*; szerk.: Cs. Kiss Lajos; Osiris-Pallas-Attraktor, Budapest, 2002), 36. o.
- ⁴ Carl Schmitt: i. m.: 21.o.
- ⁵ A kifejezést M. Foucault-tól kölcsönöztem (ld. i. m.).
- ⁶ Láncki András: *A politika mint tradíció*. In *Politikatudományi Szemle 1994/2: 92–108. o.*
- ⁷ Ottlik László: *Diktatúra és demokrácia*. In *Társadalomtudomány 1929/1–2: 103. o.*
- ⁸ Uo.
- ⁹ Uo.
- ¹⁰ I. m. 104. o.
- ¹¹ Ottlik László: *A társadalomtudomány filozófiája* (Magyar Filozófiai Társaság, Budapest, 1926), 58.o.
- ¹² „Az egyes társadalmak, mint konkrét, fejlődő valóságok, egy határfogalom »limitatív« köréhez tartoznak, mint ama fogalomnak kisebb vagy nagyobb mértékben megfelelő példányai”, uo. 129. o.
- ¹³ Vö. Carl Schmitt: *Politikai teológia* (ELTE ÁJK, Budapest, 1992), továbbá ld. még: Szabó Márton: *Politika versus politikai*.
- ¹⁴ Ottlik: *A társadalomtudomány... , 130. o.*
- ¹⁵ Uo. 134. o.
- ¹⁶ Vö: Carl Schmitt: *A politikai fogalma* (Pallas-Attraktor-Osiris, Budapest, 2002), 47–68. o.
- ¹⁷ Ottlik: *A társadalomtudomány... , 135. o.*
- ¹⁸ Ottlik László: *Bevezetés a politikába* (Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1942)
- ¹⁹ „a politikus... ezt a világot átalakítani akarja a maga énjének alapján; ezért lelke kifelé, a világra való hatásra van beállítva, centrifugális irányú: »ezt akarom«;” uo.: 76–77. o.
- ²⁰ „egyik rendszernek [értsd: diktatúrának – W. Zs.] sem az oligarchia a lényege, hanem egy bizonyos világnézet korlátlan uralma.” Ottlik: *Diktatúra és... : 88. o.*
- ²¹ „Az új heroikus filozófiákra épített diktatúrákat lehet ugyan demokratizálni, de nem lehet ezzel egyidejűleg lebontani: egy szekta, amely arra szoktatta tagjait, hogy állandóan lábujjhegyen járjanak, sohasem hagyhatja őket teljesen magukra, mert minden bizonnyal lesznek közöttük olyanok, akik előbb-utóbb mégis csak fölfedezik, hogy talpon jární kényelmesebb: különösen olyan világban, amelynek tekintélyes része még mindig csak talpon jár, ha nem négykézláb.” uo. 92. o.
- ²² In: *Tanulmányok* (Pallas Részvénytársaság Nyomdájá, Budapest, 1909), 3–52. o.
- ²³ „a tapasztalat által mutatja, hogy mily kevés pozitív igazságot bírt föllelni a múltban; amire pedig rájött, az ismét csak azt mutatja, hogy mily kevés igazságot lesz egyáltalában lehetséges a jövőben föllelni.” uo.: 10. o.
- ²⁴ Mint azt Réz kifejti: „Az Egyesült Államok nem a francia forradalom köztársasága s ez nem a svájci respublica. Még ha szóról szóra ugyanazon alkotmányuk lenne, akkor is különbözőknek kell lenniük, mert maguk ezen államok (gazdasági, kulturális, társadalmi szerkezetük) egészen különbözők. Ebben rejlik a politikai tudomány eredményességének fő akadályá. Kutatnia kellene bizonyos okok szükségképpen okozatait. Ámde ezen okok oly természetűek,

hogy egyazon fogalom neve alatt a legkülönbözőbb és egymással legellentéte-
sebb tények rejlenek. Ha a fogalom egységéből indulunk ki: meghamisítottuk
a tényeket – hasonlóan tekintvén azt, ami különböző – s következtetéseink-
ben nincs realitás; ha pedig közös fogalom alatt rejlő egyes tényeket vizsgál-
unk [...] speciális esetet vizsgáltunk, csupán a következtetéseinkben nincs
egyetemesség.” uo.: 12. o.

²⁵ Szándékosan használtuk a popperi terminológiát ebben az összefüggésben,
ugyanis Réz nagyon hasonló kritikáját adja a történelmi materializmusnak,
mint Popper.

²⁶ Uo.: 26. o.

²⁷ C. Schmitt: *A politikai...*, 19. o.

²⁸ „...van még egy ok, mely a politikai igazságok tökéletes felismerését és a tu-
domány ezen eredményeinek megvalósítását végkép lehetetlenné teszi. Az
érdek és a szenvedély nemcsak igazságok felismerésében, vagy elfogadásá-
ban gátol meg, hanem valamely politikai igazságot feltétlenül *nem is fogad-
hat el*.[...] Valamely párt vagy felekezet hasonlóképpen érdemes lehet, hogy
megsemmisüljön, de abba aligha nyugszik bele.[...] A politikai elv nem tanté-
tel, mely fölött itélni lehet az abszolút igazság szerint.[...] A politikai élet el-
lenmondó irányoknak harca, a *létért való küzdelem* tere. Az *élet* és nem az
igazság törvénye irányadó benne.” uo.: 33-35. o.

²⁹ Uo.: 49. o.

³⁰ Az ideológia ilyen „életszerű” berendezkedésének megvilágítására törekszik
a korszak másik felében Makkai János, aki így ír: „A teória világmagyarázat,
az ideológia harcos hitelv, [...] az ideológia dinamikus. A teória értelmileg
megdőlhet, mint ahogy minden világmagyarázat előbb-utóbb összeomlik, de
ez még nem jelenti az ideológia halálát, mert annak mozgatóereje az életér-
zésben rejtőzködik.” (Makkai János: *Politikaisten* rabságában; szerzői kiadás,
1943; 178. o.)

³¹ Korniss Gyula: *Az államférfi II.* (Franklin Társulat, Budapest, 1933), 174. o.

³² Dékány István kifejezése. (Dékány István: *Kjellen államelmélete*. In: *Társada-
lomtudomány*, 1923/3., 366. o.)

³³ Réz M.: I. m.: 38. o.

³⁴ Idézzük fel ehelyütt újra a foucault-i gondolatmenetet: „...egy fogalom törté-
nete nem minden esetben és mindenesztül annak fokozatos letisztulásáról,
folytonosan növekvő ésszerűségéről, egyre emelkedő elvontsági fokáról szól,
hanem különféle szerkesztési és érvényességi mezőinek váltakozásáról, egy-
mást követő használati szabályairól, azokról a sokszínű elméleti környezetek-
ről, ahol az adott fogalmat kidolgozták.” [Michel Foucault: *A tudás archeoló-
giája* (Budapest, Atlantisz, 2001), 9. o.]

³⁵ Itt most Réz elemzéssel érintett tanulmányának megjelenési időpontjára
(1909) gondolok.

³⁶ „Politikai nem csak az állammal kapcsolatos valami, hanem az állam létét
érinti végeredményben, s midőn ily kérdés felmerül, egy viszonykérdés buk-
kan mindig előtérbe: barátról vagy ellenségéről van-e szó. [...] Barát vagy el-
lenség – ez két sajátos érzület, két végpont, s e két pólus közé van feszítve a
politikai világ. [...] Látjuk, a barát és az ellenség között az a lényegbeli »poli-
tikai« tény, amidőn »érzületi ellenség« áll velük szemben, az, aki nem inci-
dentálisan van ártalmukra, nem egy konkrét helyzet ösztönzi, hanem ennél
gonoszabb van benne: állandó és tántoríthatatlan érzület, mely fenyegeti a lé-
temet. S ugyancsak keressük azt, aki lényegben barát. Ezt érzi ki elsősorban
az állam, elsősorban a politikus.” Dékány István: *Politikai lélektan* (Társada-
lomtudományi Füzetek, Magyar Társadalomtudományi Társaság, Budapest,
1932), 4-7. o.

³⁷ Szabó M.: i. m.: 37. o.

³⁸ Dékány interiorizáló törekvését jól jelzi az értelmi konstrukciókról kifejtett

álláspontja: „Az eszmények nem pusztá »hajtóerők«, sőt inkább sajtyszerű vonzási pontok, amelyek felé kötelezve érezzük magunkat végső értelemben. A szükségleteknél más az érzésünk: kényszerítve, nem pedig kötelezve érezzük magunkat. Valami sajátosan visszatérülő taszító erő formájában hatnak ezek, míg az eszmények bennünket átmelegítenek s állandó vonzalommal töltenek el.” [Dékány István: *Bevezetés a társadalom lélektanába* (Danubia, Pécs–Budapest, 1923), 100. o.]

- ³⁹ „Carl Schmitt arra az eredményre jut, hogy amint az etikumnak a jó és a rossz, az esztétikumnak a szép és a rút, az oekonomikumnak a hasznos és a káros az ismertetőjegye, akkép a politikumnak sajtáságos, másból le nem származtatható főjegye, amelyre a politikai indítékok és cselekvések visszavezethetők: a barát és az ellenség (Freund und Feind) viszonya, természetesen nem normatív értelemben, hanem a valóságban, a politikai élet tényeinek világában. Az ellenség politikai értelemben csakis a nyilvános ellenség, aki a közösség érdeke s nem az egyéni érdek szempontjából áll a másikkal szemben.” Korniss Gyula: *Az államférfi. A politikai lélek vizsgálata I–II.* (Franklin Társulat, Budapest, 1933), 174. o.
- ⁴⁰ „Schmitt szerint a köznyelv abban is megőrizte a politikumnak ellenség-barátszerű, antagonisztikus jellegét, hogy minden taktikát és praktikát, intrikát és manipulációt, ravaszságot és furfangot »politiká«-nak szeret nevezni.” Korniss Gy.: i. m.: 174. o.
- ⁴¹ Az ideológia paradoxonán túl (Szabó Márton; 1990) még vö: Ottlik László: „...a diktatúra fogalma oly módon tisztázódik, hogy az ideiglenesség többé nem intencionális jegyként, hanem dialektikus logikai szükségességgel tapad hozzá. A diktatúra eszerint mindig valamilyen ellenféllel áll szemben, amelyet meg kell semmisíteni. Ha ez sikerül, a diktatúrának eo ipso meg kell szűnnie. Nem létező ellenféllel nem lehet harcolni. A modern diktatúrák demokratizálódási folyamata is azt jelenti, hogy ennek folyamán elfognak az ellenfelek.” (Ottlik László: *Demokrácia és diktatúra*, 89. o.)
- ⁴² Dékány István: *Politikai lélektan*, 24. o.
- ⁴³ Csizmadia Ervin: *A két világháború közötti magyar politikatudományi diszkurzív tematikái* (In: *Beszélő politika*; szerk.: Szabó Márton; Budapest, József Műhely Kiadó, 2000), 176. o.
- ⁴⁴ Dékány István: *Politikai lélektan*, 24. o.
- ⁴⁵ Vö.: Paul Ricoeur: *Politikai nyelv és retorika* [In: Szabó–Kiss–Boda (szerk.): *Szövegváltozatok a politikára* (Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2000), 53–63. o.]
- ⁴⁶ „Valamely párt, valamely nemzet igazában csak egy másik pártra, nemzetre való tekintettel létezik a valóságban, azaz ha van külön, a másiktól elütő sajátossága és érdeke, ha ellentétben állanak egymással: másképp nem támad »politika«. A politikát szervezett politikai egységek, pártok irányítják, ezek pedig szemben állanak egymással: a politikában tehát immanens módon benne van a barát és ellenség magatartása. [...] Ezért, ha valamely kérdést a maga tárgyi tisztaságában, objektív mivoltában meg akarunk őrizni, akkor »depolitizáljuk«, azaz a pártküzdelemből kiemeljük.” Korniss Gy.: i. m.: 175. o.
- ⁴⁷ A Foucault-tól kölcsönzött terminológia azt a „felvilágosult”, „racionális” hagyományt jelöli, amelyet maga Foucault is a problematikacentrikus kritikai ésszel állít szembe, és amely az észhasználat „kényelmes” jelentésének hibáira hívja fel a figyelmet. [M. Foucault: *Mi a felvilágosodás?* (In: *A modernség politikai-filozófiai dilemmái, a felvilágosodáson innen és túl*; szerk.: Szakolczay Árpád; MTA Szociológiai Intézet, Budapest, 1991)]
- ⁴⁸ Paul Ricoeur: *Ideológia és utópia* (In: *Vigília*, 1989/3., 212–217).
- ⁴⁹ A kifejezés Foucault már hivatkozott módszertani munkájában bukkan fel. (Michel Foucault: *A tudás archeológiája*, 9. o.)
- ⁵⁰ Makkai János: i. m.: 101. o.

- ⁵¹ „...számos más alakulattal együtt a szervezetlen, sőt anonim, meg nem nevezett és nevezhető alakulat csoportjába tartozik.” Dékány István: *Tanulmányok a társadalmi morfológia köréből. I. A „közönség” problémája* (In: Társadalomtudomány 1926, 273. o.)
- ⁵² „Fontossága (ti.: a közvéleményé – W. Zs.) dacára alig törődött vele a tudomány, a társadalmi szerepének megoldásában még csak a kezdeteknél tartunk. A közvélemény a társadalmi hatalmak közül az a tényező, amely a legnehezebben ragadható meg. Ott van mindenütt, ahol valami történik, semmielő akadály előtte nincs, sürget vagy vádol, irányt mutat vagy megakadályoz. Megfoghatatlan; hatásában úgy, mint eredetében megállapíthatatlan. Nem definiálható, csak érezetni tudjuk homályos körvonalait. Formátlan, mert minden formát felvehet... [...] Működése abban nyilvánul, hogy *értékkitételeket* termel folyamatosan. Nem rendszeres... De különösen élénk, virulens, folyton ható és *minden irányban ható.*” Továbbá: „Sokan utaltak már arra, hogy *közvélemény* – nincs. Valóban, a közvélemény lehet szélesebb, vagy szűkebb körű, de sohasem egységes. Egy közösségnek sincs átlagosan oly véleménye, mely annak egyetemet ki tudná elégíteni. Egy nép, ország, nemzet körében még kevésbé lehet egységes nézetről beszélni.” uo.: 55. o.
- ⁵³ „Helyes lesz az, ha azt mondjuk: a közakarát, köznyelvben gyakran: népi tendenciák nem értékközömbösek, nem is értékellenesek vagy értékesek, hanem változó tartalmúak. [...] Egész történeti közönségeket akarunk teljes megromlásában nem szokott találni a történelem, csak egy extrém elméleti álláspont teheti a közakarát mintegy gyanússá, éppúgy, mint szentté. [...] A közakaratról feltételezhető, hogy rejlenek benne egészséges »jelentménytartalmak« (Sinngesamt), melyeknek kifejtése jogosult cél. A jelentménytartalmak nem közömbösek, sőt értékes magként többnyire igen jelentősek, ámde részben nem eléggé világosak, nem kifejtettek, részben ellentmondók.” Dékány István: *Politikai lélektan*, 23. o.
- ⁵⁴ Csizmadia Ervin: i. m.: 176. o.
- ⁵⁵ Szirtes Artúr: *Közvélemény és társadalmi fejlődés* (a „Műiparos” kiadása, Budapest, 1921), 8–14. o.
- ⁵⁶ Michel Foucault: i. m.: 184. o.

HIVATKOZÁSOK

- Csizmadia Ervin: A két világháború közötti magyar politikatudomány diszkurzív tematikái (In: Beszélő politika, szerk.: Szabó Márton; József Műhely Kiadó, Budapest, 2000.)
- Dékány István: Bevezetés a társadalom lélektanába (Danubia-kiadás, Pécs-Budapest, 1923.)
- Dékány István: Politikai lélektan (Társadalomtudományi Füzetek 13., Magyar Társadalomtudományi Társaság kiadása, Budapest, 1932.)
- Dékány István: Tanulmányok a társadalmi morfológia köréből. A „közönség” problémája (Társadalomtudomány, 1926/3.)
- Foucault, Michel: A tudás archeológiája (Atlantisz, Budapest, 2001.)
- Korniss Gyula: Az államférfi I-II. (Franklin Társulat, Budapest, 1933.)
- Lánczi András: A politika, mint tradíció (In: Politikatudományi Szemle, 1994/2.)
- Lánczi András: Demokrácia és politikatudomány (Aula, Budapest, 2000.)
- Makkai János: Politikaisten rabságában (szerzői kiadás, Budapest, 1943.)
- Ottlik László: A társadalomtudomány filozófiája (Magyar Filozófiai Társaság kiadója, Budapest, 1926.)

- Ottlik László*: Diktatúra és demokrácia (In: Társadalomtudomány, 1929/1–2.)
- Réz Mihály*: A politikai tudomány határai (In: Réz Mihály: Tanulmányok; Pallas Részvénytársaság Nyomdája, Budapest, 1909.)
- Ricoeur Paul*: Politikai nyelv és retorika [In: Szabó Márton–Kiss Balázs–Boda Zsolt (szerk.): Szövegváltozatok a politikára; Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2000.]
- Ricoeur, Paul*: Ideológia és utópia (In: Vigília 1989/3.)
- Ricoeur, Paul*: A szöveg mint modell: a hermeneutikai megértés (In: Szociológiai Figyelő, 2002/1–2.)
- Schmitt, Carl*: A politikai fogalma – Válogatott politika- és államelméleti tanulmányok (Osiris–Pallas Stúdió–Attraktor, Budapest, 2002.)
- Szabó Márton*: Politika versus politikai: Carl Schmitt „das Politische” fogalma (In: Beszélő politika, szerk.: Szabó Márton; József Műhely Kiadó, Budapest, 2000.)
- Mitologika (In: Szabó Márton: Diszkurzív térben; Scientia Humana, Budapest, 1998.)
- Szirtes Artúr*: Közvélemény és társadalmi fejlődés (a „Műiparos” kiadása, Budapest, 1921.)

